

SZÓTÖRTÉNETI FEJTEGETÉSEK

VELCSOV MÁRTONNÉ

A mérés legősbibb módja a megméréndő dolognak az emberhez önmagához vagy közvetlen környezetének valóságához való hasonlítása. Érthető tehát, hogy a testrészek és a velük kapcsolatos cselekvések nevei közül sok mértékjelölő szóként is előkerül a legtöbb nyelvben. A mértékjelölésnek különböző fokozatai vannak (vö. Népr. és Nytud. XIV, 55—61). Az alábbi fejtegetésekben néhány olyan kifejezés jelentéstörténetét vázolom, amely nem vált hivatalos mértékjelölővé, viszont hosszú idő alatt kikristályosodott állandó jelentései, illetőleg jelentésárnyalatai érdekes adalékkul szolgálhatnak a szótörténet és gondolkodástörténet számára, bemutatva annak a jelentésfejlődésnek egyes fázisait, amelyek — más, ugyanebbe a körbe tartozó szavak esetében — a valódi mértékjelölés kialakulását megelőzhatték.

Járás

1. A *járás* főnév alapigéje a SchlSzt.-ben fordul elő először, folyamatos igenévi származéka pedig a HB.-ben; földrajzi neveken való korai előfordulását az OklSzt. (425) tanúsítja. Magát a főnevet a Jókai-Kódexben találjuk meg először: „Ezt megertuen zent fterenc legottan hamar *yarasual* frater Bernaldhoz fordola” (JókK. 10). A szójegyzékek közül a GyöngySzt. tartalmazza elsőnek, szintén nomen actionis jelentésben: „Ambulacio: ambulandj actus: *Iaraas*” (1228.); „Ambulachra: ambulationes sunt: *Iarasok*” (1230.); a metaforikus használat is felbukkan benne (vö. 2372., 2664.). Az utóbbi szerepben SziKszainál (104) is megvan: „Astrologus, — Eghnek forgasabol es *czillagok iarasabol* iovendőő”; a *jár* és *járó* változatos alkalmazásaira is sok adat van nála.

A NySz. a mértékjelentést nem ismeri. Ennek egyik oka bizonyára az, hogy a *járás* helyett a régi *futamás*, *futamat*(nyi) *futamodat* volt 'stadium' értelemben közhasználatú (vö. NySz. I, 1011), a *járás* csak később vette fel ezt a funkciót. Másik oka, hogy gyakori volt egy vele rokon, korán felbukkanó és a mai napiig élő jelzős szerkezet, amelynek előtagja a *jár* folyamatos melléknévi igeneve, második eleme a *föld* főnév — rendesen viszonyragos formában —: „A zerecsőndökel *harmad napi iaro földön* mene belieb a puztaba” (DebrK. 119); „*Neegh napy yaro föld* (PeerK. 102; vö. még NySz. I, 986). A DebrK. (556) a *menő föld*-et is használja a *járó föld*-del együtt: „*Huz napy meneo feld*”; Sylvesternél (ÚT. I, 83b) szintén megvan. A szemlélet alapja mindkét kifejezésben azonos, a jelentés távolságjelölő. A kifejezés létrejöttében persze azzal is számolni kell, hogy az adatok a fordításirodalom gyümölcsei.

Mértékjelölő szerepben elsősorban nagyobb távolságot és egyben hosszabb

időtartamot jelent a *járás* főnév. Ez a kettő egyszerre jut érvényre benne, hiszen e kétféle jelentéstartalom szorosan összefonódik. Ezért találjuk időtartamra utaló jelző társaságában minden ilyen alkalmazásban. Legtöbbször a *nap(i)*, *óra(i)* szavak — amelyeknek saját mennyiségjelzői determinánsuk is van — határozzák meg az alaptagként használt *járás* főnév aktuális jelentését. Az adatok viszonylag későiek: „Castra bidui, biduum, vel biduo absunt ab urbe: *Két napi járás* a' táborhoz a' Vároستól: das Feld-Lager ist zwei Tag weit von der Stadt” (Wagner: Phras. 153; 1750-ből, Nsz.); „*Három nap-ig való járás*, bis drey Tag reisen” (Adami: Sprachkunst 114; 1763-ből, Nsz.); „Uglya ... *határjának hossza egy nyári egész napi járás* kíván (Vályi A.: Magyar Ország Leirása III, 546; 1799-ből, Nsz.); „... borait Eszéken 3 órai járásra horgyak eladni” (i. m. II, 128). Ilyen távolság és egyszersmind időtartam-meghatározó kifejezések a mai magyar nyelvben is megszokottak, pl.: „... az állomástól a tanya *háromnegyed órai járásra* volt” (Kosztolányi: Pacsirta 9; vö. még ÉrtSz. III, 605).

2. Az alapszó mértékelőre alkalmas volta teszi lehetővé a *-nyi mértékképző* felvételét: a *járásnyi* melléknév létrejöttét. Mindaz, amit fentebb elmondtunk, e származékszóra is érvényes, az alapszóéhoz hasonló bővítményekkel fordul elő: „Mitrovitztól *egy nyári nap járásnyira* fekszik ...” (Molnár J.: Könyvház I, 248; Nsz.; az itt körülírt időtartam viszonylag pontos jelentéstartalmát a közbeiktatott *nyári* melléknév hangsúlyozza); „*Egy nap járásnyi* meszszeség. Distantia itineris unius diei” (Sándor I.: Toldalék 55.); „A híres szekszárdi szőlőhegy, «e gömbölyű, szelíd, színjátzó kék vidék» *félóra járásnyira* van Mihályék házából” (Török Sophie: Első szekszárdi utamról, Babits-Eml. 204). Olykor előfordul, hogy az időtartam-jelentésű determináns maga is mértékképzővel áll: „... kútya nints, hanem $\frac{1}{2}$ *órányi járásnyirul* ... hordanak vizet” (Vályi A.: Magyar Orsz. Leirása III, 519. Nsz.).

3. Szerkezet tekintetében hasonló a *járásnyi* melléknévhez a *jártányi* származékszó, eltérés csupán a relatív főképzőjében van közöttük. Használata azonban — szinonim volta ellenére — sokkal *szűkebb* körű az előzőénél, egyetlen frazeológiai egységben fordul elő felbukkanása óta: „*Jártányi ereje* sintsen, nem hogy terhet viselhetne” (Pázmány: Préd. 510); „*Jártányi erőnk* sem lesz” (Gvadányi: Rontó Pál 116); (vö. még: NySz. II, 20; ÉrtSz. III, 611).

4. A 'bizonyos, meghatározott idő alatt bejárható terület', illetőleg 'ember vagy állat által rendszeresen felkeresett tájrész' jelentéséből több irányban indul el jelentésbővülés. Régeinek látszik a *járás* főnévnek az ÉrtSz. (III, 605) szerint következőképpen meghatározott jelentése: 'a földközösség korában sorshúzás útján egy évre kiosztott és művelésre fogott gyepes terület'; sajnos példát nem idéz rá. Használatának régiségére több régi kifejezésből is következtetni lehet. Ilyenek a *határjáró levél* vagy *határjárt levél*; ezeknek az elnevezéseknek az alapja feltehetően az a szokás volt, hogy a kiosztott vagy szerzett földterületet körüljárták, hogy határát megállapítsák. HOLUB JÓZSEF (Szily-Eml. 18) idéz ilyen példát: „XVI. sz. elejéről való feljegyzés 1324. IV. 6-i oklevél hátán (N. Múzeum lev. Törzssanyag): «Az Kweches re való *hatar Jarth lewel*» és 1587-ből: «Ennek az erdőnek réghi *hatar iart levelek* tartása ... szerént hatara Szilagi felől az nanthwi patakon inet vagion» ...”. Összevethetjük ezzel a lépéssel való felmérés szokását is (vö. BENDEFFY: Középkori magyar hossz- és területmértékek, lásd: Fejezetek a magyar mérésügy történetéből 64). A *határjárás* főnevet a NySz. (II, 16) is ismeri. (Vö. még Vályinak az 1. pontban már idézett adatával!)

Másképp korán felbukkan a *járás*, (*járó*), 'legelő' jelentésben. Az OklSz.

(426) 1282/1325-ből idézi az alábbi adatot: „Ad locum quendam *Charadajaras* ...” ehhez hasonlót a NySz.-ban (II. 15) is találunk. (BERRÁR alanyi birtokos szerkezetnek mondja az efféléket, vö. A magyar nyelv tört. 433). Előfordul az OklSz.-ban (617) — bár késői adatként — a *marhajáró-föld* ugyanebben az értelemben; a MTsz.(I, 1403) Kassai Szókönyvéből idézi: *marha-járó* 'legelő'. A Nagyszótár cédulaanyagában a puszta főnév is gyakori ebben a jelentésben: „... ennek [a ménesnek] vagyon... két *járása*, vagy-is legelője” (Muskatirovics: Röv. gond. 7; 1804-ből, Nsz.); „... minek nekünk ez a nagy *járás*, ez a külvaló sok legelő?” (Móra I.: Atyámfiai 73; 1898-ból, Nsz.) E jelentés kialakulásában SEBESTYÉN ÁRPÁD szerint: „... figyelembe kellene venni a legeltetésnek azt a «technikáját», hogy a területet kisebb részekre, fogásokra osztják, és sorjában «*járatják*», legeltetik a jószággal. Ennek oka egyrészt az, hogy legyen ideje a fűnek megnőni ott, ahol éppen nem *jár* az állat, másrészt meg hogy ne *járja* össze, ne tapossa le egyszerre az egész területet. A *Csordajárás*-féle dülőnevek legtöbbször ilyen értelmet őriznek, és nem valamiféle útnak az elnevezései.” (Szíves írásbeli közlését ezúton köszönöm.)

Végül szerintem ide csatlakozik a közigazgatás nyelvéből ismert 'Bezirk' értelem is, amely a XVIII. század óta adathozható, pl.: „32 Processusokra vagy-is *Járásokra*, és 12 Distriktusokra vagy-is Vidékekre valónak el-osztva” (M. Hírmondó 609; 1781-ből, Nsz.); „A' ... summát ... a' ... Mandátáknak ... *járások* szerint ... fizessék-le” (M. Kurir II, 251; 1796-ból, Nsz.) stb. Ez a jelentésfejlődés emlékeztet a *határ* szóéra (vö. MELICH: MNy. XXVI, 161—67).

5. Mint több példában láttuk, a távolság és az idő jelölése szorosan érintkezhet, de egyik jelentésmozzanat előtérbe is kerülhet a másik rovására. Az időfogalom előtérbe jutásáról tanúskodik egy-két olyan időhatározószó, amelynek utótagja a *járás* -t időhatározóragos formája, előtagja — korábban mennyiségjelzője — az *egy* számnév vagy a *mind* számnévi névmás. Így például: „[Az asztali koronákkal a' régiek] *egy járást* a' szemnek 's orrnak-is kedvét kereshetnék” (Mátyus I.: Ó és új Diaet. V, 363; 1792-ből, Nsz.); „Gondolja talán, hogy nekem az ebéd rosszabbul esnék, ha huszonnégy — *egy járást* miért nem huszonöt? — magyar előttem felakasztva lógná?” (Teleki S.: Egyről-másról II, 270; 1882-ből, Nsz.). Tamási Áron ezt is ismeri: „*Egyjárást* előterjesztettem azt a tervemet is, amelyet az álmatlan éjszakában sok gondolkodás után Kovácsoltam össze...” (Ábel a rengetegben 232). A NySz. (II, 15) mind az *egy-járást*, mind a *mind-járást* szót adatolja; az utóbbival függ össze a ma közhasználatú *mindjárt* (R. *mindjártan*) időhatározószó (vö. SzófSz. 206; TESz. II, 928), ez is megtalálható már a középmagyar nyelvben (vö. NySz. II, 20). Keletkezésük módja rokon az *együttal* határozószóéval.

6. A *jár* eredetének kérdése vitatott. VÁMBÉRY (NyK. VIII, 155) török szavakkal kapcsolta össze; BUDENZ (MUSz. 140, UAL. 171) és SIMONYI (NyK. XVI, 266) fgr. eredetre gondolt, de ezek az egyeztetések jelentésbeli akadályok miatt elfogadhatatlanok. A szót sokáig ismeretlen eredetű szavaink közé sorolták (vö. SzófSz. 141), BÁRCZI (MNy. LIII, 189—91) véleménye szerint a *jár* ugyanabba a szócsaládba tartozik, amelybe *gyalog* szavunk, és azzal együtt fgr. előzményre vezethető vissza: „Azt hiszem, komolyan számba vehetjük a DebrGramm. naívnak látszó etimológiáját, illetőleg szócsaládosításának azt a részét, mely a *jár*-t a *gyalog*-gal összekapcsolja. Ilyen módon tehát a *jár* ige megfelelői ugyanazok volnának, mint a *gyalog* alapszaváéi, azaz cseremis *ial*, *jol*, *d'ol*, 'láb'; mórdvin *jalga*, *jalgo* 'gyalog'; finn *jalka* 'láb'; S. lapp *juölke* 'ua.' ” (i. h.). A *jár* BÁRCZI szerint igenévszótó volt, ezért egyeztethető a test-

résznév jelentésű főnevekkel, a végső *r* pedig *l* > *r* hangváltozás eredménye, amelyre gyakran találunk példákat nyelvünkben.

A TESz. II, 260—62. és MSzFE. II, 336-37. szerint a szó továbbra is vitatott eredetű. (A többi etimológiai lehetőséget lásd ott.)

Talpalatnyi

Igéből képzett főnévi, majd ebből továbbképzett melléknévi származék a sokat vitatott talpalatnyi melléknév. A *talpal* 'jár' ige szerepel itt relatív tőként (vö. Nyr. XIX, 372; XXXVI, 97 stb.), bár igen erős asszociációs szálak fűzik a *talp alatt* névutós kifejezéshez. Ezt az is elősegítette, hogy régi nyelvhasználatunkban a *talp aljányi* kifejezés a szinonimája, például: „Egy *talp allyané* földvel nem bír” (Decsi: Adag. 30).

Arany magát a *talpalat* főnevet is használja mértékként: „Mi egy oly *talpalat* földért megyünk, Melynek mi haszna sincs, csak a neve” (Hamlet IV. felv.); „Ne mozduljak ki e helyből soha, ha egy *talpallat* kéne” (János Kir. I. felv.) (Vö. MNy. IV, 85).

A *talpalatnyi* ma is élő szava nyelvünknek. Az ÉrtSz. (VI, 460) tájékoztat arról, hogy csak földre vonatkozó jelző lehet, s igen csekély mennyiséget nevez meg: „Egy *talpalatnyi* föld elég nekem, Hol a tagadás lábát megveti” (Madách: Ember trag.).

Az alapul szolgáló *talp* eredete vitatott (vö. SzófSz. 299). ZOLNAI BÉLA (MNy. LI, 100-2) többféle ötlettel szolgál a szó eredetéhez.

SEBESTYÉN ÁRPÁD a *talpal* ige 'talppal ellát' jelentéséből is érthetőnek véli a talpalatnyi kifejezés mai jelentését. Számomra hihetőbb azonban az az általa is hipotézisnek minősített feltevése, amelyet a következőképpen foglalt össze már idézett megjegyzéseiben: „Talán még azt is érdemes lenne kinyomozni, hogy nincsen-e valami köze e kifejezéshez a 'kerék talpal' jelentésű talpal-nak, amely ... már 1545-ben előfordul. Ha meggondoljuk, hogy a kerék talpa milyen keskeny, hosszú nyomot hagy a földön, lehetségesnek látszik, hogy a *talpalatnyi föld*-et 'hosszú, keskeny parcella' gyanánt értelmezzük.” (Megjegyzését ezúton köszönöm.) Hogy a 'kerék talpvasa' jelentés alapul szolgálhat a mértékjelentés létrejöttéhez, arra analógiaképpen hadd idézzük a német eredetű *sing~séng* mértéknevünk jelentésfejlődését (vö. VELCSOV MÁRTONNÉ: *Sín, sing, fasing*; Mészöly-Eml. 153—64).

Ökölnyi

1. A szó — éppúgy, mint a *marok*, illetőleg *tenyér* — sajátos helyzetben jelöli a kezet: „Összeszorított állapotban levő kézfej; a kéz ilyen helyzetében négy ujj a rájuk keresztbe tett hüvelykujj alatt szorosan egymáshoz zárul, és végével a tenyérhez szorul...” (ÉrtSz. V, 457).

Az első adat erre a testrésznévre is a SchlSjz.-ből (390.) került elő: „pugnus -*vkul*”; a verekedés, hadakozás eszköze a BrassóiSzt. (17) szerint: „oekeollet valo *hadakozas* — pugna, praelium...”; megvan Szikszainál (90) a testrészek nevei közt: „Pugnus, manus clausa — *Ököl* pugillus manus auersa, — *Kis ököl*, horgas”; SZD²-nál (284); Simainál (VSzót. I, 32); Verseghynél (Tiszta Magyarség 121); igei,

ill. igenévi származéka már az ÓMS.-ban: *wklelue*; ebből továbbképzett *öklelet* főnév Szikszainál (175) is előfordul.

A kéz ilyen helyzetben elsősorban nem mérésre alkalmas, hanem ütésre: „Sze-me, mint az acél, a szikrát úgy hányja, Útni készül *ökle csontos buzogánya*.” (Arany: Toldi II, 14); Olykor 'ütés' jelentésben is előfordul maga a főnév, főleg a múlt századi fordításokban (vö. Édes G.: Horász II, 19; Hunfalvy: Pláton munkái 271 stb.).

Mértékjelölő szerepben a főnév csak hasonlat formájában fordul elő. Ma is gyakran hallott szóláshasonlat: Olyan nagy (vagy: Akkora), mint az öklöm (öklöt stb.). Már a XVIII. századtól adatolható: „Faustdick: Vastag mint az Ököly” (Meliboeus: Ung. Sprachmeist. 107; 1774-ből, Nsz.). Ilyenkor gyakoribb a főnév személyragos alakban: „... mint az *ökle* olyan, könyveket hullat” (Szatsvay S.: Zakkariásnak levelei az ő lelki barátjaihoz. H. n.; 1786-ból, Nsz.); „Hiszen még mikor akkoracska vót mint az *öklöm* mán jó szívet mutatott hezzá” (Mátrai B.: Koncsag Lajkó 11; 1876-tól, Nsz.).

Mint a mértéknévként is használt testrészneveknél általában, itt is a szöveg-környezet függvénye, hogy relatív nagyságot vagy kicsinységet jelent-e a hasonlat alapjául szolgáló *ökl* főnév.

A várhatónál nagyobbbat jelent a hasonlat az alábbi idézetben: „... [az apró zsarnok] neve olyan öreg betűkkel jő az újságba, mint az öklöm.” (Vas Gereben I, 431; 1855/86-ból, Nsz.); 'a megszokottnál kisebb' a jelentése: „Ez a vén asszony: ... az egész világot el akarta nyelni, pedig nem volt senkije se, csak *akkora se mint az öklöm*” (Népkölt. Gyűjt. II, 436-7).

Az *ökl*-nek sem a természetes nyelvhasználatban, sem az irodalom nyelvében nem alakult ki önálló mértékjelentése. A megvizsgált hasonlatformákon kívül mérték-jelölésre közvetlenül nem használatos. Ha nem hasonlat a nyelvi alakzat, mindig ott áll utána a nagyságú melléknév, mely a mértékjelzői szerepre közvetve alkalmassá teszi: „... egy ... fiu rövidlátónak adta ki magát, akármeddig *öklönagyságú* bötüt ... a szemé-hez rántott” (Vas Gereben: Nevezzünk I, 198; 1856-ból, Nsz.). Egyedi, a nyelvújításnak köszönhető alkotás a következő szaknyelvi használat — alkalmazója nyomban meg is magyarázza —: „Az *ökl* *teknősbéka* (Testudo geometrica) legkisebb az egész rend-ben, ... *ökl* *nagyságú* ...” (Peregriny E.: Természettörténet 222; 1852-ből, Nsz.).

2. Mértékképzős származék alakult az első személyű birtokos személyjeles formából is: *öklömnyi*. A személyjel azonban itt már elvesztette eredeti funkcióját. Ilyen — társadalmi érvénnyel használt — képzés a többi testrésznév esetében nem található, esetleg egy-két kivételes, egyedi alkotásra bukkantunk.

Az *öklömnyi* származékot az ÉrtSz. (V, 456) külön címszóként is felveszi a kö-vetkező jelentésekkel: „1. *Ökl* *nagyságú*, *akkora*, mint egy felnőtt ember *ökle* ... 2. (tréf, túlzó) Igen kicsiny termetű (személy) ...”; ezenkívül a főnévi használatra is utal.

Fel kell még vennünk a nagyító, túlzó jelentésárnyalatot — amelyről az ÉrtSz. nem szól —: „... jobb, ha valaki egy *kis tsitsóka-mogyorót* elültet, mint ha egy *öklömnyi* dug a földbe” (Pethe F.: Vizsgálódó Magyar Gazda, 75; 1797-ből, Nsz.); „Göngyöli a farkót redves kutyabőrbe, *Öklömnyi* viaszak csüngvén ki belőle (Arany: Toldi szerelme IV, 64); „*Öklömnyi* epert és paradicsomot termeltem” (Dutka Á. A nagy kaland 208). Tehát a származékszó esetében is a szövegkörnyezettől függ a relatív kicsinységre vagy nagyságra vonatkoztatott aktuális jelentés.

3. A személyragtalan *öklömnyi* melléknév jelentéseit is e két fő csoportra oszt-

hatjuk, eredeti jelentése ('akkora, mint egy ököl') helyett a nagyító vagy kicsinyítő szerepe a megszokottabb.

Relatív nagyságot fejez ki például: „... kútaq kitisztításával gyakran találqak egy egy *ököl*ni igaz timsót ... benneq” (Mátyus I.: Ó és új Diaetetica V, 82; 1792-ből, Nsz.). Különösen gyakori a *szem*, illetőleg *könnycsepp* nagyságának jelölésére: „... *ököl*nyire dagadott [a szemem]” (Maróthy M.: Amália 66; 1825-ből, Nsz.); a *verejtékcsepp* jelzőjeként: „... a veriték csöppek *ököl*nyi nagyságban kezdtek hullani ...” (Marosi K.: Mende-mondák 223; 1885-ből, Nsz.); sokszor jelöli a *betű* nagyságát is (vö. *öles betűk*): „... nevét ... *ököl*nyi bötűkkel nyomattam volna ki” (Falusi esték 233; szerző nélkül, 1853—54-ből, Nsz.); „Ott hevert az asztalon valamelyik reggeli lap, első oldalán *ököl*nyi betűkkel azoknak a napoknak a szenzációja ...” (Móra: A Daru utcától ... 245). Olykor valamelyik nagyságot jelölő melléknév a jelentésárnyalatot fokozottan kiemeli: „... *ököl*nyi nagy rubinkövet adok” (József A.: Nagy ajándékok tora). Relatív kicsinységet is gyakran jelent: „[A] laptá] tsak egy *ököl*ni vala” (Mátyus I.: Ó és új Diaetetica VI, 117; 1793-ből, Nsz.); „Fiú született ... Anyja későbbi szavai szerint *ököl*nyi csöppség volt” (Illyés: Petőfi 14).

4. Igei származéka is alakult az *ököl* főnévnek. Ma is ismert köznyelvi használatú ige az *öklöz*. Régi nyelvünkben az *-l* képzős alakulat is élt, vö. ÓMS. *wklelue* 'ököllel ütve'. Nyelvjárásban előfordul testesebb képzőbokkal alakult továbbképzése is: *öklendez* ~ *öklendéz* ~ *öklendöz* 'ököllel többször megüt' (SÁTAI PÁL: Padé nyelvjárásának igeképzői. 196; Bölcsészdoktori ért. Szeged, 1973).

5. Az *ököl* főnév eredete bizonytalan.

ETYMOLOGISCHE AUSEINANDERSETZUNGEN

VON

FRAU M. VELCSOV

Auf der primitiven Stufe des Messens vergleicht der primitive Mensch den zu messenden Gegenstand den seiner engsten Umgebung zugehörigen Dingen oder der Grösse seiner eigenen Körperteile. Es ist also selbstverständlich, dass die Namen einiger Körperteile oder der mit denen zusammenhängenden Tätigkeiten auch im Ungarischen als Massbezeichnungen vorkommen. Ein Teil dieser Worte wurde für eine gewisse Zeit zur amtlichen Massbezeichnung. Einige von ihnen wurden aber für ungefähre Abschätzungen benutzt; solche sind: *járás* (z. B. *egy óra járásra* 'eine Gehstunde weit von'...); *talpalatnyi* 'fussbreit'; *ököl*nyi, *öklömnyi* 'faustgross'. Die Bedeutungsgeschichte dieser Worte zeigt etwas davon, wie die massbezeichnende Bedeutung der Wortgruppe sich entwickelt haben mag.